

Original-1-kort som en kilde til middelalderligt nedlagte bebyggelser

Original-1-kort er en af de allervigtigste kildegrupper til dansk landskabs- og bebyggelseshistorie, herunder til situationen i middelalderen. Kortene er dog også blandt de mest komplekse og varierede kartografiske kilder, der findes. Vi er mange, der både selv har været frustrerede, samt har oplevet vores kollegaer rive sig i håret over, at kortene kan være udfordrende at tolke. Men faktum er, at der er en skattekiste af direkte og indirekte oplysninger om dyrkningsfællesskabets tid ca. 1100-1800 i kortene. I artiklen præsenteres det, hvordan kortmaterialet kan benyttes til at lokalisere middelalderligt nedlagte bebyggelser. Dels ved en kildekritisk introduktion, dels ved konkrete eksempler fra Fyn og dels ved en diskussion af landskabernes og kortenes historie.

Læsning af original-1-kort

Et original-1-kort er det ældste matrikelkort for et område i Danmark. Kortene var grundlaget og udgangspunktet for den matrikelinddeling, der stadig anvendes, og dette er en væsentlig del af forklaringen på, at de findes bevaret den dag i dag. De ca. 10.000 kort i den meget detaljerede skala 1:4.000 er opmålt i slutningen af 1700-tallet og i starten af 1800-tallet, og de indeholder et væld af oplysninger af stor kulturhistorisk værdi. For at kunne benytte kortene optimalt bør man dog som bruger have en basisviden om den landbrugshistoriske baggrund for kortene samt være bevidst om, at der kan være op til tre hovedlag i kortene, jævnfør herunder.

Kortene er udarbejdet i en periode, hvor dansk landbrug omkring udskiftningerne gennemgik de måske mest fundamentale ændringer nogensinde efter, at der i lang tid havde været overordnet stabilitet i landskabet. Som minimum fra tidlig middelalder og frem til sidste del af 1700-tallet lå langt de fleste gårde i landsbyer, hvorfra hele området under en landsby (det såkaldte ejerlav) blev dyrket i delvist fællesskab af alle landsbyens gårde. Den enkelte gård havde ganske vist sine egne agre, f.eks. 20-100 højryggede agre hver, men disse var spredt i hele ejerlavet, hvorfor den skiftevis dyrkning og hvile med kreaturgræsning måtte samordnes mellem alle bønder i landsbyen. Permanente græsningsarealer var ofte fuldstændigt delt mellem bønderne. Det mest almindelige dyrkningssystem var trevangsbrug, der blev anvendt af 56% af alle danske gårde i 1680'erne. Her var ejerlavet delt af tre vangediger i tre vange, dvs. områder med f.eks. 100 højryggede agre, hvor hver vang blev dyrket to år for

derefter at hvile et år som græsningsareal for kreaturerne. Herefter startede denne treårige rotation forfra. I nogle egne af landet, ikke mindst i Vestjylland, var der i højere grad enkeltgårde i stedet for landsbyer, men da landsbyer og trevangsbrug dominerede i Danmark og på Fyn, vil dette fylde mest i denne artikel.¹

Med oplysningstidens ideer samt landboreformernes teknologier og nye dyrkningsmetoder i slutningen af 1700-tallet blev dette gamle middelalderlige landskab ændret markant. Gennem en såkaldt udskiftning tegnet på et udskiftningskort fik hver gård nu sin egen matrikel med jord omkring gården, hvorved ændringer, nyopdyrknings og nye dyrkningssystemer lettere kunne indføres. Og da en ny og kortbaseret matrikel i Danmark skulle gennemføres i starten af 1800-tallet, blev de fleste original-1-kort baseret på et genbrugt udskiftningskort. På de tidligere udskiftningskort blev eventuelle ændringer af matrikelgrænser indført, og jordene blev boniteret, dvs. at jordens dyrkningskvalitet blev vurderet efter en ensartet skala fra 0 for værdiløs jord til 24 for den allerbedste jord. Hvor der ikke fandtes udskiftningskort, eller hvor disse blev fundet for dårlige, blev der foretaget en nyopmåling, ligeledes i 1:4.000. Den efterfølgende jordskat blev derefter sat efter jordenes areal og jordenes bonitet. Kortene blev brugt som matrikelkort til midten af 1800-tallet, hvor de efterhånden blev afløst af nytegnede kopikort, de såkaldte original-2-kort. Det betyder også, at mange kort har været i brug som redskab i 70-80 år, hvor landskabet gennemgik store ændringer i starten. Derfor kan kortene også være svære at overskue og svære at læse.² Per Grau Møller fremhæver i en artikel fra 2004, at original-1-kort med fordel kan ses som omfattende op til tre hovedlag:

1. Landskabet fra tiden lige før udskiftningen
2. Planlægningen af udskiftningen
3. Gennemførelsen af matrikuleringen

Alle kortene vil selvfølgelig have oplysninger fra matrikuleringen, men det er varierende, hvor mange informationer kortene indeholder om situationen før og under udskiftningen. Et original-1-kort byggende på et udskiftningskort vil indeholde et billede af landskabet "nederst" i kortet, sådan som det så ud i den sidste del af dyrkningsfælleskabets tid før udskiftningen. Arealanvendelse, bygninger og veje før udskiftningen vises detaljeret og stort set fyldestgørende, mens marknavne, signaturer for de enkelte højryggede agre og gamle vangedi-

1 Dam, *De danske landbebyggelser i 1680'erne*; Frandsen, *Vang og tægt*.

2 Møller, "Udskiftningskort og Original I-kort"; Korsgaard, *Kort som kilde*, s. 70-83; Møller, "Brugen af historiske kort i landskabshistorie og landbrugshistorie".

ger vises i varierende omfang. Årsagen til dette skal ses i selve formålet med udskiftningskort. En kortlægning af arealanvendelsen har været decideret nødvendig for at kunne foretage en retfærdig udskiftning, mens f.eks. de gamle marknavne samt vangediger fra dyrkningsfællesskabets tid nok var gode at have med, da det gav bedre mulighed for at orientere sig på kortet i udskiftningsprocessen, men de var ikke strengt nødvendige at få med på kortene. Original-1-kort byggede på et udskiftningskort vil desuden indeholde de planlagte udskiftningskel og ikke sjældent navnene på de gårdmænd, der skulle have hver af de nye gårdmatrikler. Men bemærk at et udskiftningskort reelt er et planlægningskort, hvorfor udflyttede gårde ikke indtegnes. Det var først i tiden efter udskiftningen, at en gård eventuelt blev opført på en matrikel længere fra landsbyen. I nogle tilfælde ses et kryds over de gårde, der er tiltænkt udflytning, men ud fra kortet i sig selv, kan det ikke afgøres, om gården flyttes ud samme år eller langt senere.

Nymålingskort indeholder ikke oplysninger om dyrkningsfællesskabets tid eller udskiftningen, da dette var overstået, da nymålingskortene blev udarbejdet i 1806-22. Arealanvendelsen ses lige så detaljeret som på de ældre original-1-kort, men bemærk, at de yngre kort oftest først er udarbejdet 10-40 år efter at udskiftning og nyopdyrkning er påbegyndt, hvor der kan være sket betydelige ændringer, siden dyrkningsfællesskabet blev ophævet. Ved sådanne ejerlav kan det med fordel tjekkes, om der kan findes et udskiftningskort eller lignende, der blev kasseret, hvis det ikke var tilstrækkeligt geografisk præcist.³

Når kortene kan være svære at læse og forstå, skyldes det altså bl.a., at de er forskellige og afspejler en kompleks udvikling over lang tid. Start med at læse signaturforklaringen eller kartouchen. Hvis der står "Nyopmålt", "Opmålt i anledningen af Matriklen" eller tilsvarende samt efterfulgt af et årstal fra efter matrikuleringen var begyndt i 1806, er det en nyopmåling. Ved original-1-kort byggede på et udskiftningskort vil der ofte stå "Udskiftet af fællesskabet" eller "Inddelt" efterfulgt af et årstal fra sidste del af 1700-tallet eller de første år i 1800-tallet. I mange tilfælde står der "Rigtig kopi" med en anden skriftfarve. Det er Rentekammerets godkendelse af opmålingens præcision. I øvrigt skal det bemærkes, at der findes eksempler på kombinationer af de to hovedtyper af original-1-kort. Hvis der står "Skelet opmålt" betyder det, at de grundlæggende geografiske længder er nyopmålt, men at elementerne på kort som arealanvendelse og gårde er overført fra et udskiftningskort. Ligeledes er der eksempler på original-1-kort, der er sammensat af to forskellige kort, dels

3 Korsgaard, *Kort som kilde*, s. 70-83.

et udskiftningskort, hvor det kunne bruges, og dels en nyopmåling for områder, hvor det har været nødvendigt.⁴

En anden måde at forstå kortene er ved at se nærmere på de enkelte streger og elementer. Hvis der er oplysninger fra dyrkningsfællesskabets tid, vil disse ligge nederst. Herefter kommer oplysninger fra udskiftningen, der ofte er skrevet over med en anden farve, mens matrikuleringens oplysninger typisk er skrevet med en tredje farve og en anden håndskrift. Udgåede elementer som f.eks. vangediger vil nogle gange, men lang fra altid, være streget over. De op til tre lag ses altså rent fysisk på kortene.⁵

Bemærk at de fleste linjer i landskabet ved både arealanvendelse, veje og vangediger fra dyrkningsfællesskabets tid vil bugte sig i landskabet, da de er udlagt i marken i f.eks. middelalderen eller tidligere og ofte tager højde for terræn m.m. Udskiftningsskellene og de nye veje vil derimod ofte være snorlige, da de først er tegnet med lineal på kort omkring år 1800 og derefter anlagt i landskabet. Denne iagttagelse er god at have, når kortet skal overskues, om end der kan være undtagelser.

Indikationer på nedlagte bebyggelser på kortene

Grundlæggende var strukturerne i landskabet præget af kontinuitet fra tidlig middelalder til udskiftningerne i slutningen af 1700-tallet. Det skyldes både at dyrkningssystemer som f.eks. trevangsbrug delvist fastfrøs landskaberne, samt at større ændringer involverede alle gårdmænd i landsbyfællesskabet før udskiftningerne. Oftest var der også flere hovedgårdsejere, der hver ejede fæstegårde i landsbyen, ligesom der kunne være ager- og digesamarbejde med nabolandsbyer. Mange folk skulle altså inddrages, hvis der skulle ske større ændringer. Endelig var dyrkningen tilpasset et stort set uforanderligt fysisk landskab, hvor ikke mindst vådbundsområder satte grænser for, hvor der kunne være agre, veje og bebyggelser.⁶

Der skete dog også ændringer. Nye bebyggelser blev anlagt i tidlig middelalder, flere bebyggelser blev nedlagt i den senere del af middelalderen, og mange hovedgårde udvidede deres jorde i tidlig moderne tid. Ofte skete disse ændringer med ad-hoc tilpasninger af dyrkningsfællesskaberne og inden for de eksisterende ejerlavsgrenser. En ny udflytterbebyggelse kunne få en mindre del af ejerlavets udkant, mens en nedlæggelse af en bebyggelse kunne resultere i, at dens jord blev lagt under landsbyen tættest på, eller ved at jordene deltes mellem to eller flere landsbyer, jævnfør herunder. Og da original-1-kor-

4 Korsgaard, *Kort som kilde*, s. 79-83.

5 Møller, "Udskiftningskort og Original I-kort".

6 Dam, *De danske landbebyggelser i 1680'erne*.

tene ofte er den eneste helt detaljerede kilde til landskabet i perioden, kan kortene benyttes til at konstatere anomalier fra ad-hoc tilpasningerne eller ligefrem mere direkte indikationer fra middelalderligt nedlagte bebyggelser. Blandt indikationer på nedlagte bebyggelser må følgende fem nævnes:

- 1) Bebyggelsesindikerende stednavne/marknavne. Et marknavn som f.eks. Gammeltoft angiver reelt direkte en tidligere bebyggelse, da 'toft' betød den lille og særligt indhegnede jordlod, der var omkring gårdene, mens 'gammel' angiver, at det var noget, der var der tidligere.⁷ På Fyn har der siden 1980'erne med Torben Grøngaard Jeppesens og Erlands Porsmoses undersøgelser været stor fokus på gammeltoft-lokaliteterne.⁸ Også bebyggelsesindikerende endelser på marknavne som f.eks. -by og -torp (skrives i dag typisk -rup, -strup og -drup) med betydningen udflytterbebyggelse må ses som tegn på, at der tidligere har været en bebyggelse, hvor navnet har levet videre som element i et af de talrige marknavne under dyrkningsfælleskabet.⁹
- 2) Ved et klassisk trevangsbrug var ejerlavet som nævnt delt af tre hegn eller diger, der næsten altid udgik fra landsbyen og delte området i tre hovedmarker. Som det vil fremgå og blive vist herunder, bibeholdtes disse hegn i nogle tilfælde, selvom bebyggelsen forsvandt i middelalderen. Gårdmænd fra den eller de nærliggende landsbyer, kunne altså drive det samme dyrkningssystem videre, hvilket er en glimrende illustration på konservatismen og stabiliteten i landskabet i dyrkningsfælleskabets tid.
- 3) En tredje, men mere usikker og tvetydig, indikation er uregelmæssigheder ved ejerlavsgrensene. De fleste gamle ejerlavsgrenser var bølgede og fulgte naturlige forløb, eller også var der trukket en nogenlunde logisk linje mellem en moderby og en udflytterbebyggelse i f.eks. tidlig middelalder. Men nogle steder ses atypiske grænseforløb, der fremstår umiddelbart helt ulogisk, og bedst kan forklares ved, at en nedlagt bebyggelse er blevet delt mellem to landsbyer. Som et eksempel kan nævnes ejerlavsgrensen mellem Ejlby Lunde og Svenstrup, der tillige er sognegrænse mellem Lunde og Sørslev sogne syd for Ejlby Lunde og syd for Gammeltoft, se figur 1. Grænserne er her trukket med overraskende lige linjer, selvom en sådan grænse burde forventes at bølge sig efter landskabsformerne. Desuden er en lille del af Ejlby Lunde her hørende til Sørslev Sogn, og ikke til Ejlby Sogn som

7 Jørgensen, *Danske stednavne*, s. 298.

8 Jeppesen, *Middelalder landsbyens opståen*, s. 105-120; Porsmose, *De fynske landsbyers historie*, s. 40-43.

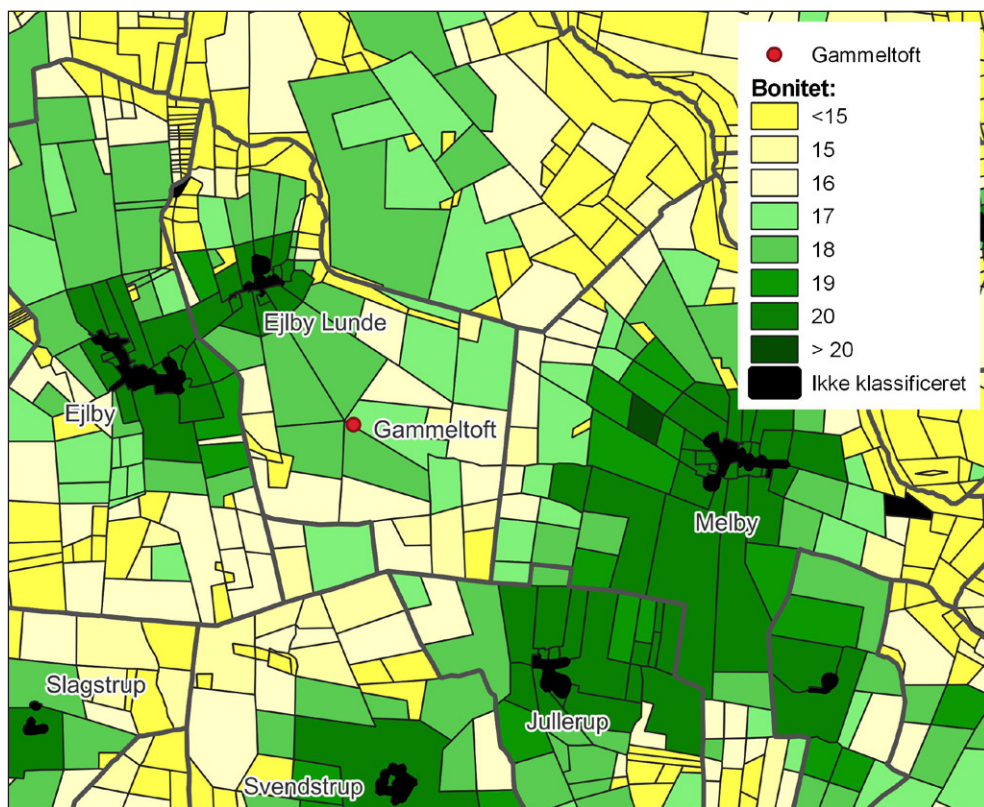
9 Jørgensen, *Danske stednavne*, s. 193 og 300-301; Jakobsen, "Kort som kilde til Danmarks stednavne".

det resterende af Ejlby Lunde. Dette kan potentiel forklares på flere måder: 1) At den nedlagte bebyggelse Gammeltofts jorder, der beskrives nærmere herunder, har nået helt her ned sydpå, og at der er trukket nye, lige linjer ved nedlæggelsen. 2) At der har ligget endnu en nedlagt bebyggelse udover Gammeltoft, og at der er trukket nye, lige linjer ved nedlæggelsen. 3) At der er blevet tilrettet ejerlavs- og sognegrænser i forbindelse med udskiftningerne, evt. lige før, uden at dette kan dokumenteres ud fra kilderne. Her kan forholdene altså ikke afklares, men de atypiske lige grænser – og den særlige sognegrænse – indikerer uanset hvad, at der er sket en eller anden form for senere ændring.

- 4) Det er sjældent, at der er deciderede “rester” af tidligere bebyggelsesplanlægning fra middelalderen på kortene, og hvor der er eksempler på dette, er der ofte en grad af usikkerhed om tolkningen. Nævnes kan ejerlavet Store Kongsmark (1609 Konnings marckh) på Vestsjælland, hvor der ikke var en bebyggelse. Alligevel ses et gadekær med angivelse af “Gadekiær” på det skeletmålte original-1-kort 1769/1806, hvor den lille sø umiddelbart fremstår unaturlig og menneskeskabt. Jordene blev i dyrkningsfællesskabets tid dyrket fra gårde fra de omkringliggende landsbyer, men det er oplagt at forestille sig, at ejerlavet i middelalderen havde egen bebyggelse, og at denne lå ved gadekæret.¹⁰
- 5) Endelig, som den femte og sidste indikation, er der den klassiske brug af original-1-kort til at finde middelalderligt nedlagte bebyggelser: Boniteten. På original-1-kortene er det tydeligt, at boniteten relaterede sig til landsbyerne og andre bebyggelser: Jo tættere på landsbyerne, jo højere bonitet, hvorved farvelægning af boniteterne giver ringe om landsbyerne og derfor benævnes som et skydeskivemønster. Forklaringen er todelt: Dels blev bebyggelserne historisk set placeret tæt ved de dyrkningsmæssigt bedste områder, og dels blev dyrkningsværdien over tid særligt forhøjet omkring landsbyerne, da jordene her blev dyrket og gødet mest intensivt. Derfor kan forsvundne bebyggelse også tænkes at relatere til boniteten. I forskningsprojektet *Foranderlige Landskaber* blev der endda udarbejdet en metode, hvor den menneskeskabte bonitetsforhøjelse blev forsøgt udskilt af den samlede bonitet fra original-1-kortene ved at fratække den naturlige bonitet, der blev udregnet ud fra modelleringer af kort over naturlandskabet.¹¹ Metoden er tilløkkende, da man i så fald i teorien ville kunne udskille den bonitetsforhøjelse, som også de nedlagte bebyggelser kan have efterladt. I

10 *Danmarks Stednavne* (web-database).

11 Fabech *et al.*, “Den gode jord – et natur- og kulturfænomen”.

Figur 1. Kort over bonitetsoplysninger fra original-1-kort for en række nordfynske ejerlav. Eksisterende landsbybebyggelser fra omkring ca. år 1800, hvor gårdgrundene / tofterne ikke blev boniteret, er vist med sort, mens ejerlagsgrænserne er vist med tykke grå streger. Gammeltoft-lokaliteten er vist med en rød prik. Visualiseret på baggrund af digitalisering fra Kartografisk Dokumentationscenter (Møller 2018).

praksis er metoden dog udfordrende, og den har været omdiskuteret,¹² dels fordi de reelt fundne forhøjelser ved nedlagte bebyggelser er små, og dels fordi de naturgeografiske kort ofte er mindre detaljerede og mindre findelt end bonitetsfelterne på original-1-kortene.

12 Andresen, "Jordens godhed, bondens slid, kongens skat".

Jeg har kigget på bonitetsfelter omkring middelalderligt nedlagte bebyggelser fundet ved arkæologiske udgravninger og/eller på original-1-kort gennem en del år, og min vurdering er, at forhøjelser her er små eller fraværende. Det er dog svært at kvantificere det, da variationerne på så lokalt niveau skyldes både de menneskeskabte forhøjelser, det naturlige udgangspunkt samt kildekvaliteten af kortene på det pågældende sted. Som et eksempel, hvor der trods alt ses en vis forhøjelse, er i figur 1 vist et udsnit fra Nordfyn. Jævnfør længere nede er der her en forsvunden bebyggelse, der i mangel på kendt navn her benævnes Gammeltoft ud fra et marknavn på original-1-kortet. Omkring de eksisterende landsbyer er boniteten 19-21, mens den falder jævnt til under 15, jo længere væk fra landsbyerne man kommer. Området er altså kendetegnet ved et meget tydeligt skydeskivemønster. Ved Gammeltoft kan der ses en lille forhøjet værdi på 17-18 mod typisk 16 i det omkringliggende område. Men det er jo ikke store forskelle, og der ses mange andre småforhøjelser i områder, der bare ikke kan forklares umiddelbart.

Fire nedlagte fynske bebyggelser

En tværfaglig tilgang til landsbynedlæggelserne er ikke ny. Arkæologer har længe benyttet ikke kun arkæologiske udgravninger, men også historiske kort og en række andre kildegrupper, både på Fyn og andre steder i Danmark.¹³ I hvor høj grad de fire fynske lokaliteter herunder er repræsentative for Danmark som helhed kan og skal ikke diskuteres her, men de giver efter min opfattelse som minimum et godt indblik i såvel variationen ved de fynske landsbynedlæggelser såvel som gode eksempler på fynske original-1-kort som kilde til sådanne nedlæggelser.

I ejerlavet Ejlby Lunde, Ejlby Sogn, på Nordfyn findes knap en kilometer syd for den nuværende landsby marknavnet "Gammel Toft" på det genbrugte udskiftningskort fra 1786, se figur 2. Og 50-100 meter yderligere mod syd ses tre af dyrkningsfælleskabets vangediger gående sammen, som det er så klassisk for et trevangsbrug ved en bebyggelse. Desuden er der, jævnfør figur 1, en lille bonitetsforhøjelse i området. Dette er et af de tydeligste eksempler fra original-1-kortene på en forsvunden bebyggelse. Der er ikke nogen skriftlige kilder, der omtaler en bebyggelse eller nedlæggelse af samme i området, så det er mest sandsynligt, at den er nedlagt allerede i middelalderen. Omvendt understøtter vangedigerne, at Gammeltoft-bebyggelsen har eksisteret i middelal-

13 Jeppesen, *Middelalderlandsbyens opståen*; Porsmose, *De fynske landsbyers historie*; Hansen, "Rynkeby – 14C-dateringer i en fynsk landsby"; Hansen, *Landsbydannelse og bebyggelsesstruktur i det 1. årtusinde*; Søvsø, "Frie og ufrie bønder"; Kristiansen og Bentsen, "Den middelalderlige landbebyggelses struktur".

Figur 2. Udsnit af original-1-kort fra henholdsvis Ejlby Lunde med Gammeltoft (til venstre, 1786) og Bladstrup med Lystrup (til højre, 1798). Bemærk Gammeltoft-marknavnet samt de tre vangediger med hakkede linjer, der løber sammen i midten af kortudsnittet. Der ses ikke vangediger omkring Lystrup-marknavnet, men bemærk at boniteten vist med blå er 17, dvs. ganske svagt højere end de omkringliggende på 16, 15 og lavere. © Geodatastyrelsen.

deren, hvor der fandtes trevangsbrug i området. Da Gammeltoft ligger relativt centralt i ejerlavet, dog noget mod syd, synes det mest sandsynlige at være, at den er lagt helt ind under Ejlby Lunde. Ejlby Lunde har på original-1-kortet også selv tre vangediger gående ind mod landsbyen, men alligevel har de ved sammenlægningen valgt at bibeholde de ekstra vange og vangediger omkring Gammeltoft.

Ejerlavene Bladstrup, Hjadstrup Sogn, samt Fremmelev, Lunde Sogn, er indtegnet på samme udskiftningskort og original-1-kort fra 1798. Det skyldes sandsynligvis, at de to landsbyers dyrkningssystem var delvist sammenflettede: to vange var fælles gående hele vejen fra Bladstrup til Fremmelev, hvortil kom en vang til hver landsby, hvor den anden landsby ikke havde adgang, samt mindre særvange. Sådanne fællesvange var ikke helt usædvanlige, men det er dog usædvanligt, at det krydser en sognegrænse. Det er ligeledes usædvanligt, at det har været nødvendigt at foretage og indtegne udskiftningen for

flere større landsbyer på samme kort. Måske skal forklaringen findes ved marknavnet *Lystrup ager*, der findes tæt på, hvor den nye ejerlavsgrense kom til at gå, se figur 2. Lystrup (nævnt 1682 som Lustrup) kommer af det gammel-danske mandsnavn Liut og -torp, dvs. "Liuts udflytterbebyggelse".¹⁴ En mulig forklaring på de atypiske forhold kan derfor være, at bebyggelsen Lystrup er blevet nedlagt i middelalderen, hvorefter jordene er blevet delt mellem Bladstrup og Fremmelev. Herefter er vangedigerne i så fald blevet ændret, og der kan ikke ses særforløb på samme måde som ved Gammeltoft.

Udover arkæologisk påviste bebyggelser er den måske sikreste påvisning af en nedlagt middelalderlig bebyggelse ud fra original-1-kort på Fyn beliggende syd for Otterup. Her fandtes indtil udskiftningen tre vange, hver omgivet af diger, ved siden af hinanden, men uden nogen landsby eller anden bebyggelse. Jorderne i de tre vange blev dyrket af bønderne fra de omkringliggende landsbyer, hvilket som minimum kan kildebelægges tilbage til 1558, måske 1449. Da en af vangene desuden hed *Ørkeby Marken*, kan der næsten ikke være tvivl om, at der i middelalderen har været en landsby Ørkeby med trevangsbrug, hvor det efter nedlæggelsen er valgt at bibeholde vangestrukturerne og fortsætte driften af jordene i flere hundrede år fra de nærliggende landsbyer.¹⁵

Som det sidste eksempel skal nævnes Asperup Ejerlav ved Middelfart, hvor det måske nærmere handler om en landsbyflytning end en landsbynedlæggelse og deling af jordene. På original-1-kortet ses kirkelandsbyen Asperup i den nordligste del af ejerlavet. Men desuden ses en gård, Hedegård, liggende næsten centralt i ejerlavet. Der ses ikke særvange omkring Hedegård, og den har fuldt ud indgået i Asperups dyrkningsfællesskab. Gården optræder først i kilderne fra 1547, men den kan selvfølgelig være meget ældre.¹⁶ Der kan umiddelbart tænkes mange forklaringer på, hvorfor Hedegård ligger uden for Asperup, men da der gennem arkæologiske udgravninger over flere årtier er fundet massive bebyggelsesaktivitet lige syd for Hedegård fra jernalder til ældre middelalder, er en oplagt tolkningsmulighed, at landsbyen er blevet flyttet fra en central placering til en kantplacering i ejerlavet, hvor kirken og landsbyen i dag ligger.¹⁷ Årsagen til denne flytning er interessant, men ikke relevant at diskutere her. Pointen er kun, at Hedegårds iøjnefaldende placering bedst forklares som en rest fra en landsbyflytning eller -nedlæggelse.

14 *Danmarks Stednavne* (web-database).

15 Frandsen, *Vang og tægt*, s. 163; *Danmarks Stednavne* (web-database).

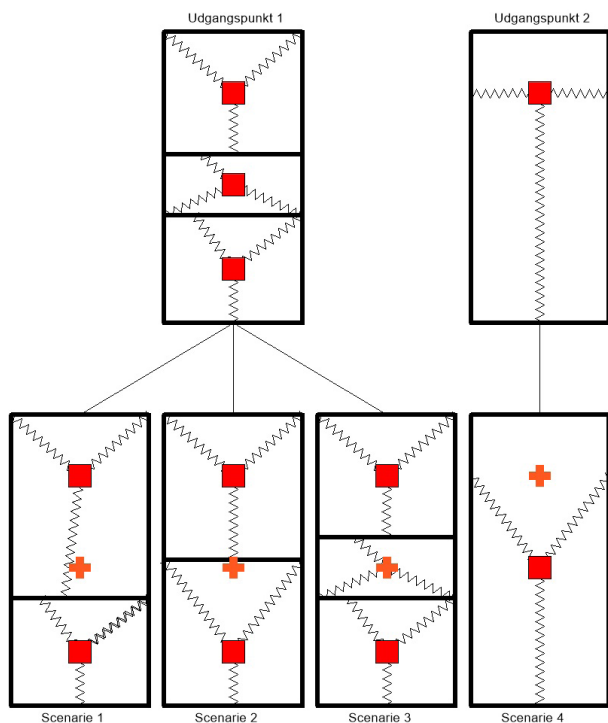
16 *Danmarks Stednavne* (web-database).

17 Prangsgaard og Thaastrup-Leth, "Gårde fra vikingetid og middelalder ved Asperup"; Bonde, "Et arkæologisk gensyn med Hedegaardsvej"; uafsluttede udgravninger ved OBM4907.

Fire scenarier for landsbynedlæggelser

De ovenstående fire eksempler er ikke kun udvalgt fordi de er illustrative. De repræsenterer også de fire, efter min opfattelse, mest almindelige scenarier for landsbynedlæggelser på Fyn. Hvis der f.eks. fandtes tre landsbyer (eller enkeltgårde) (udgangspunkt 1 i figur 3), og den midterste blev nedlagt, kunne jorden overtages helt af én af nabolandsbyerne (scenarie 1, Gammeltoft). Men jordene kunne også blive delt mere eller mindre ligeligt mellem begge de bestående landsbyer (scenarie 2, Lystrup). Hvis ejerlavet og de tre vange ved den nedlagte landsby bestod, kunne jordene blive dyrket af og fra de omkringliggende landsbyer (scenarie 3, Ørkeby). Endelig kan der ved et helt andet udgangspunkt, hvor der kun var en landsby i et område, ses et scenarie, hvor der reelt sker en flytning af landsbyen (scenarie 4, Asperup).

Figur 3 er selvfølgelig kun skitser, og virkeligheden kan være meget mere kompliceret. F.eks. kan der være kombinationer af scenarierne, der kan være ekstra vange, og der kan have været flere nedlæggelser og/eller nyanlæggelser i området. Men skitserne kan forhåbentligt hjælpe med til at overskue og forstå udviklingen i et område.

Figur 3. Skitser for to forskellige udgangspunkter for nedlæggelse af bebyggelser resulterende i fire forskellige scenarier efter nedlæggelserne. De tykke streger er ejerlavenes afgrænsning, de tynde hakkede linjer er vangedigerne i ejerlavenes trevangsbrug, de røde firkanter symboliserer landsbyer og orange kryds viser nedlagte bebyggelser.

I et måske simpelt forsøg på at teste validiteten af skitserne og fordelingen mellem scenarierne, bad jeg leder for arkæologi ved Museum Odense Maria Elisabeth Lauridsen om at udarbejde en liste over middelalderligt nedlagte bebyggelser, som hun umiddelbart havde kendskab til, der var fundet inden for museets ansvarsområde.¹⁸ Listen er altså på ingen måde fuldstændig. Dels fordi registreringerne af udgravningernes datering og kategori er komplekse – der kan ikke lige udtrækkes en liste – og dels fordi jeg ikke ønskede alle fundne middelalderbebyggelser i listen. Mange af de arkæologisk fundne huse ligger nemlig lige ved en landsby i dag, og disse er sandsynligvis tidligere gårde til den nuværende landsby. Efter brand eller anden form for nybyggeri kunne gårdene godt placeres lidt anderledes end før, og over en tusindårig periode vil mange landsbyer derfor have en skiftende grænse. Sådanne småændringer af en eksisterende landsby er ikke interessante i denne sammenhæng. Forespørgslen til Lauridsen gik derfor på en liste over arkæologiske fundne bebyggelser, der relativt sikkert kunne dateres til middelalderen, og som ikke lå inden for et par hundrede meter af en kendt bebyggelse.

På trods af forbeholdene er listen på seks arkæologiske lokaliteter¹⁹ dog meget sigende. Kun én lokalitet tilhører relativt sikkert scenarie 4. Det er den ovenfor beskrevne lokalitet ved Asperup. Der er ingen eksempler på scenarie 3. På baggrund af mine egne kortstudier gennem de sidste adskillige år er det da også min vurdering, at der kun er få eksempler på scenarie 3 og 4 ved middelalderligt nedlagte bebyggelser.

Om de fem resterende arkæologiske lokaliteter tilhører scenarie 1 eller 2 er umiddelbart svært at afgøre. Kun én af lokaliteterne²⁰ ligger relativt centralt i Torup Ejerlav, og det må nok synes mest sandsynligt, at det er Torup, der har overtaget hele den nedlagte bebyggelse. De sidste fire lokaliteter ligger tæt på ejerlavsgrensene, men desværre uden at det kan afgøres, om ejerlavsgrensen/ejerlavsdiget er ældre end den nedlagte bebyggelse (scenarie 1) eller først er skabt efter nedlæggelsen i forbindelse med en eventuel deling af jordene (scenarie 2).

Det ligger uden for denne lille artikels rammer at foretage en fyldestgørende og fuldt integreret analyse benyttende både de arkæologiske og kartografiske kilder. Pointen er her, at det er vigtigt for begge fagområder at kunne inddrage den tværfaglige tilgang. De historiske kort kan hjælpe arkæologerne med at a) fokusere søgningen til bestemte steder, b) forstå landskabet og be-

18 Lauridsen, *Nedlagte middelalderbebyggelser*.

19 OBM14203, OBM5850, OMB14105/16243, OBM4907/14111, OBM16146 og OBM6562, jævnfør Lauridsen, *Nedlagte middelalderbebyggelser*.

20 OBM5850, jævnfør Lauridsen, *Nedlagte middelalderbebyggelser*.

byggelseshistorien bedre og c) være opmærksom på at C14-datering af nogle centrale diger har potentialet til at kunne forklare en udvikling på en helt anden måde end kun ved en datering af bygningerne. Omvendt kan arkæologien hjælpe med ny viden om bebyggelsers placering og datering, mens forskere i landskabsstudier ellers oftest sidder fast med et begrænset kildemateriale, der ikke kan forøges. Denne lille pointering af behovet for gensidigt samarbejde kan aldrig gentages for mange gange.

Konklusion

Artiklen har haft som mål at vise, hvordan original-1-kortene kan være en vigtig kilde til bebyggelseshistorien – her mere specifikt de middelalderligt nedlagte bebyggelser. For at komme dertil skal særligt tre emner gennemgås og forstås:

For det første må man kende til original-1-kortenes historiske baggrund. Vigtigst er at huske på, at der er op til tre lag i kortene: dyrkningsfællesskabets sidste tid, udskiftningen og den efterfølgende matrikulering. Men nogle af kortene, de nyopmålte kort fra 1806-1822, indeholder kun oplysninger om det nye landskab i 1800-tallet. Og selv ved de original-1-kort, hvor grundlaget er et genbrugt udskiftningskort, er det varierende, hvor mange oplysninger, der er medtaget fra det gamle dyrkningsfællesskabslandskab. Original-1-kortene er måske oftest den vigtigste og ældste detaljerede kortkilde, men vi må desværre affinde os med, at de for nogle ejerlav primært eller helt viser det nye landskab, der var ved at blive skabt i 1800-tallet. Der præsenteres i artiklen fem elementer/anomalier på kortene, der kan indikere nedlagte middelalderlige bebyggelser.

For det andet må man have en forståelse af landskabets, landbrugets og bebyggelsernes historie ca. 1100-1800. Der skete selvfølgelig ændringer i perioden, f.eks. oprettelser og nedlæggelser af bebyggelser, men dette skete i høj grad inden for de eksisterende rammer og med ad-hoc tilpasninger af strukturerne. Kontinuiteten og brugen af ad-hoc tilpasninger skal særligt forstås ud fra kontinuiteten ved dyrkningssystemerne, det fysiske landskabs begrænsninger samt ud fra at den delte brugsret/ejerret gjorde det svært at ændre tingene fundamentalt, før udskiftningerne begyndte.

For det tredje skal det erkendes, at bebyggelsesudviklingen kan være kompleks, og i mange tilfælde kan det være svært at gennemskue udviklingen 100% ud fra de fragmenterede oplysninger vi har fra f.eks. original-1-kortene, arkæologien og skriftlige kilder. I artiklen præsenteres fire konkrete eksempler, der hver viser fire klassiske og almindelige nedlæggelsesscenarier på Fyn. I praksis kan der være variationer, kombinationer og afvigende nedlæggelsesscenarier, men de fire scenarier vil kunne hjælpe med til at forstå mange af de nedlæggelser i middelalderen, der kan konstateres arkæologisk, ud fra skrift-

lige kilder og ud fra original-1-kortene. Denne del af artiklen tager dog kun udgangspunkt i fynske lokaliteter, hvorfor det ikke nødvendigvis kan siges at være repræsentativt for andre landskabstyper eller alle egne af Danmark.

Litteratur

- Andresen, Jens. "Jordens godhed, bondens slid, kongens skat". I *Perspektiv* 5, 2004.
- Bonde, Jakob. "Et arkæologisk gensyn med Hedegaardsvej". I *Vends*, 2011.
- Dam, Peder. *De danske landbebyggelser i 1680'erne*. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2022a.
- Dam, Peder. "Dyrkningssystemernes landskaber og rationalitet". I M.S. Kristiansen, M. Søvsø og A. Hartvig (red.) *Landskaber og strategier – sociale miljøer og identitet: middelalderens rurale Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskab, 2022b.
- Danmarks Stednavne* (web-database), udg. Københavns Universitet, <https://danmarksstednavne.navneforskning.ku.dk/> [besøgt 2025-01-15].
- Fabeck, Charlotte; Greve, Mogens Humlekrog; Hansen, Charlotte Skotte; Krogh, Lars; Larsen, Poul Erhard; Møller, Per Grau; Ringtved, Jytte og Bach, Eva Overby. "Den gode jord – et natur- og kulturfænomen". I (red.) P.G. Møller, R. Ejrnæs, A. Höll, L. Krogh & J. Madsen *Foranderlige landskaber*. Syddansk Universitetsforlag, 2002.
- Frandsen, Karl-Erik. *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*. Bygd, 1983.
- Hansen, Jesper. "Rynkeby – 14C-dateringer i en fynsk landsby med stedkontinuitet fra yngre germansk jernalder". I *Fynske Minder*, 2011.
- Hansen, Jesper. *Landsbydannelse og bebyggelsesstruktur i det 1. årtusinde – et bebyggelsehistorisk regionalstudie*. Ph.d.-afhandling, Institut for Historie, Syddansk Universitet, 2015.
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig. "Kort som kilde til Danmarks stednavne. Brugen af historiske kort i dansk stednavneforskning". I *Geoforum Perspektiv* 38, 2021.
- Jeppesen, Torben Grøngaard. *Middelalder landsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder*. Odense Bys Museer, 1981.
- Jørgensen, Bent. *Danske stednavne*. Gyldendal, 2008.
- Korsgaard, Peter. *Kort som kilde*. Dansk Historisk Fællesråd og Sammenslutningen af Lokalarkiver, 2006.
- Kristiansen, Mette Svart og Bentsen, Lars Christian. "Den middelalderlige landbebyggelses struktur. En introduktion til MIRUDA 2019". I M.S. Kri-

- stiansen og L. C. Bentsen (red.) *Landbebyggelsens struktur. Middelalderens rurale Danmark*, Jysk Arkæologisk Selskab, 2021.
- Lauridsen, Maria Elisabeth. *Nedlagte middelalderbebyggelser*. Upubliceret liste mailet til forfatteren 2024-12-04.
- Møller, Per Grau. "Udskiftningskort og Original I-kort". I *Perspektiv* 5, 2004.
- Møller, Per Grau. *Nordfyn-O-I-mapinfo*. Kopi af vektorisering af original-1-kort på Museum Odense, 2018.
- Møller, Per Grau. "Brugen af historiske kort i landskabshistorie og landbrugs-historie". I *Geoforum Perspektiv* 38, 2021.
- Porsmose, Erland. *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*. Syddansk Universitetsforlag, 1987.
- Prangsgaard, Kirsten og Thaastrup-Leth, Anne Katrine. "Gårde fra vikingetid og middelalder ved Asperup". I *Vends*, 2007.
- Søvsø, Morten. "Frie og ufrie bønder. Landsbyer, gårde og socialstruktur på den jyske vestkyst i la longue durée". I *KUML*, 2020.

Summary

This article explores the significance of the Original-1 cadastral maps as a source for studying medieval abandoned settlements in Denmark. These maps, created during the late 18th and early 19th centuries, provide a unique insight into historical land use, agricultural systems, and settlement patterns before the major agricultural reforms. However, their complexity and layered nature necessitate a critical approach to interpretation.

The study highlights how Original-1 maps can reveal traces of medieval abandoned settlements through various indicators, including place names, irregular boundary formations, older field structures, and soil quality assessments. By analyzing case studies, the article identifies four common scenarios for medieval settlement abandonment: full incorporation into a neighboring village, division between two villages, continued land use without settlement, or relocation.

Furthermore, the article emphasizes the necessity of interdisciplinary collaboration between historical geography and archaeology to fully understand settlement transformations.

In conclusion, this study underscores the importance of Original-1 maps in understanding the long-term stability and changes in Danish rural landscapes. Despite their challenges, these maps remain an indispensable tool for identifying and analyzing medieval settlement patterns and their subsequent transformations.

Forfatterpræsentation

Peder Dam, født 1976. Ph.d. i historie 2008 og cand.scient. i geografi og historie 2004. Han har tidligere været ansat ved SAXO-Instituttet, Geodatastyrelsen og Trap Danmark samt siden 2017 været museumsinspektør ved Museum Odense. Han har udgivet bøgerne *De danske landbebyggelser i 1680'erne* (2022), *Kortlægningen af Danmark* (2019), *Bebyggelser og stednavnetyper* (2015), *Det øvrige vi nyde* (2010) og *Historisk-Geografisk Atlas* (2008), sidstnævnte sammen med Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, samt en række artikler, heriblandt flere i tidligere numre af Landbohistorisk Tidsskrift.

E-mail: pda@odense.dk.